

IKKI JAHON URUSHI ORALIG‘IDAGI DEMOKRATIK ISLOHOTLAR TOMON INTILISHLAR

Salomov S.

O‘zMU magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada demokratik islohotlarni amalga oshirishga bo‘lgan intilishlarning kuchi kechgan davri ochib beriladi. Bunda ikki jahon urushi davrida yirik superkuchga aylangan AQSH hamda Sobiq ittifoq mamlakatlarining siyosiy tizimdagi islohotlariga e’tibor qaratiladi.

***Kalit so‘zlar:** demokratiya, proletariat diktaturasini, Millatlar Ligasi, vakillik demokratiyasi, despotizm, omma kishisi, jamoatchilik fikri.*

ATTEMPTS AT DEMOCRATIC REFORMS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

This article reveals the short but intense past period of aspirations to implement democratic reforms. Attention is paid to the reforms in the political system of the United States and the countries of the former Soviet Union, which became a major superpower during the two world wars.

***Key words:** democracy, dictatorship of the proletariat, League of Nations, representative democracy, despotism, public man, public opinion.*

KIRISH

Birinchi jahon urushidan keyin Yevropaning uchta yirik imperiyasi - Germaniya, Rossiya va Avstriya-Vengriya jahon siyosiy maydonidagi o‘z o‘rnini yo‘qotdi. Germaniya ultra-demokratik Konstitutsiyani qabul qilgan bo‘lsa, Rossiya “proletariat diktaturasini”¹ o‘rnatish maqsadida Sovet Ittifoqiga birlashdi. Bu birlashish yo‘lida eski rus aristokratiyasi sinf sifatida yo‘q qilindi, yoki mamlakatdan chiqarib yuborildi. Biroq, boshqa Yevropa davlatlarida elita ham siyosiy sahnada ommaning paydo bo‘lishiga moslashishi kerak edi.

Birinchi jahon urushi demokratiya tarafdorlarining mavqetini ancha mustahkamladi. Versaldagi tinchlik muzokaralari AQSh prezidenti Vudro Vilsonning

¹ <https://www.britannica.com/topic/dictatorship-of-the-proletariat>

Marks kapitalizmning barham topishi va kommunizm o‘rnatilishi o‘rtasidagi o‘tish bosqichida proletariat - faqat o‘z mehnatidan daromad oladigan sanoat ishchilaridan tashkil topgan iqtisodiy va ijtimoiy sinf tomonidan boshqarilgan siyosiy boshqaruv shakli .

tinchlik va demokratiyani mustahkamlash uchun mo'ljallangan dasturi bilan uyg'unlashdi.²

Yangi dunyo tartibini shakllantirgan bu tamoyilda, avvalo xalqaro huquqning asosi bo'lgan individuallik hamda milliy o'z taqdirini o'zi belgilash yotadi.

V. Vilson birinchi bo'lib hududiy nizolarni hal qilishda metropoliya aholisining manfaatlari bilan mustamlaka vassal hukumat manfaatlari bir xil vaznga ega bo'lishi kerakligi g'oyasini ilgari surdi. Biroq, urushdan keying davrda koloniyalar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqidan foydalana olmadi. Vilson ilgari surgan tizimning samarasizligini ko'rsatib bergan omil 1919-yil mart oyidagi Koreyada ko'tarilgan qo'zg'olon edi. Koreyslar Yaponiyaning mustamlakachilik hukmronligiga qarshi isyon ko'tarishdi va V.Vilsonning dasturiga umid bog'lab AQShdan yordam so'rashdi. Biroq, AQSh davlat departamenti mojaroni faqat Yaponiyaning ichki ishi deb hisobladi va isyonchilarni qo'llab-quvvatlamadi.

Versal tinchlik shartnomasi matnida V.Vilsonning AQShning dunyoda tinchlikni saqlash va xalqaro nizolarda vositachilik qilish maqsadini ko'zlagan Millatlar Ligasini tuzish bilan bog'liq taklifni ilgari surgan edi.³ Biroq, dunyo bo'ylab Millatlar Ligasidek universal xalqaro tashkilot tuzish g'oyasi faqatgina V.Vilsonning tashabbuslaridan iborat emas edi. Chunki, bunday g'oyalar nemis faylasufi I.Kantning "Abadiy tinchlik sari" risolasida ham o'z aksini topgan edi. Xususan, bir-biriga qo'shni bo'lib yashovchi insonlar o'rtasidagi tinchlik holati tabiiy holat emas. Shu sabab, dunyo tartibi joriy etilishi lozim. Harbiy harakatlarning to'xtatilishi hech qachon tinchlik kafolati bo'lib qolmagan, biroq qo'shnilar bir-birlariga bunday kafolat bermagan taqdirda (bu faqat qonuniy holatda bo'lishi mumkin), unda buni talab qilgan bir tomon ikkinchisiga dushmanona kayfiyatda bo'lishi mumkin. Aslida, Kant jahon vakillik demokratiyasining ideal modelini yarata oldi. Millatlar Ligasi u yoki bu davlat qanday o'lcham va kuchga ega bo'lishidan qat'i nazar, barcha mamlakatlar uchun teng vakillik huquqini ta'minlash uchun ishlab chiqilgan, shu bilan bir qatorda xalqaro miqyosda tenglikning Liberal tamoyillarini o'rnatgan.

Millatlarning yangi uyushmasi kutilganidek xalqaro xavfsizlik, demokratik, mojarolarsiz va gullab-yashnayotgan tinchlikni ta'minlay olmadi. Bunday tashkilotning mavjudligi dastlab ko'plab davlatlarning milliy manfaatlariga zid edi. Shunday qilib, AQSh Kongressi prezidentdan farqli o'laroq, Millatlar Ligasiga qo'shilishdan bosh tortdi: senatorlar bunday millatlararo birlashma Amerika Konstitutsiyasiga zid deb hisoblashdi. Ko'rinishidan, Kongress AQSh qudratini

² <https://www.archives.gov/milestone-documents/president-woodrow-wilsons-14-points>

³ <https://www.ungeneva.org/en/library-archives/league-of-nations>

boshqa davlatlar bilan bo‘lishishni va o‘z manfaatlari doirasidan tashqarida boshqa davlatlar bilan birgalikda muammolarni hal qilish zarurati bilan bog‘lanishni istamadi.

Urushdan keying yillarda tinchlik qaror toptirilishi xalqaro xavfsizlik tizimini qurishda kutilgan natijalarni bermadi. Britaniyalik tarixchi R. Xenik ta’kidlaganidek, misli ko‘rilmagan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va mafkuraviy o‘zgarishlar davrida tinchlik konferensiyasi bo‘lib o‘tganiga qaramasdan, xalqaro beqarorlik sharoitida tinchlikning o‘rnatilishi hamda uning mustahkamlanishi juda murakkab edi. Urushdan keyingi kelishuvlarning maqsadi Yevropada barqarorlikni tiklash va abadiy tinchlikni saqlash edi. Shunga qaramay, ushbu maqsadlarga erishish o‘ta murakkab hodisa sifatida baholandi. Fransuz harbiy arbobi, marshal F. Foch buni quyidagicha izohlagan edi: “Bu tinchlik emas; bu bor yo‘g‘i 20 yillik sulh xolos”.

Foskning bu gaplari o‘ziga xos bashorat tarzida yangraganini ko‘p o‘tmasdan vaqt isbotladi. Jumladan, bir muncha vaqt o‘tgach g‘arbiy dunyo yangi va yanada jiddiy muammolarga duch kela boshladi. XX asrning 20-yillaridan boshlab Liberal mafkuraga xos bo‘lgan individualizm prinsipi «ommaviy jamiyat» tomonidan o‘ziga xos yuniformalizatsiya⁴ va individual farqlarni yo‘q qilish bilan almashtirildi. 1920-30 yillarda Frankfurt maktabi vakili bo‘lgan bir guruh faylasuflar modernizatsiya jarayoni «ommaviy jamiyat» ning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan degan fikrni ilgari surdilar, unda individualizm standartlashtirish va bir xillik bilan almashtirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Barcha fuqarolar uchun teng sharoitlarning demokratik ideali Fransiya inqilobi davrida ham progressiv siyosatning asosini tashkil etdi.

XIX asrning birinchi yarmida Aleksis De Tokvil tenglik g‘oyalarining demokratik jamiyatga ta’siridan o‘z xavotirlarini «Amerikadagi demokratiya» asarida quyidagicha ifodalagan: «ko‘pchilikning qudrati», «ko‘pchilikning o‘zboshimchaliklari», «ko‘pchilikning zulmi» kabi tushunchalar bilan siyosatning ommaviyligi uning haqiqiy demokratiyasidan ustun bo‘lishidan xavotirda ekanligini tavsiflaydi.

Shunday qilib, demokratik boshqaruv katta xavf tug‘dirishi mumkin: «Agar Amerika qachonlardir o‘z erkinligini yo‘qotsa, buning uchun ko‘pchilikning qudratini ayblash kerak bo‘ladi. Bu ko‘p hollarda yuz berishi mumkin bo‘lgan ozchilikni umidsizlikka olib keladi va uni qo‘pol tarzda kuch ishlatishga undaydi. Keyinchalik despotizm natijasida anarxiya paydo bo‘lishi mumkin.

1929 yilda ispan faylasufi va sotsiologi Orteyga Gasset «Ommaviy qo‘zg‘olon» nomli kitobini nashr etdi. Unda olim XX asr boshlarida Yevropa jamiyatining

⁴ <https://en.wiktionary.org/wiki/uniformization>

taqdiriga xavotir bildirdi. Faylasuf fanga o'zini boshqalardan ajratib turmaydigan «ommaviy odam» tushunchasini kiritadi: «omma hamma yaxshilikda ham, yomonlikda ham u o'zini maxsus o'lchov bilan o'lchamaydi, balki o'zini «hamma kabi» his qiladi va tushkunlikka tushmaydi, balki o'zidan mamnun bo'ladi», deb ta'rif beradi. X. Orteyga Gassetning ta'kidlashicha, XIX asrning misli ko'rilmagan texnologik taraqqiyoti o'rta sinfga moddiy farovonlik keltirdi. XX asr boshlarida. aholi sonining keskin o'sishi kuzatildi va odamlarning katta qismi ilgari hech qanday savol tug'dirmaydigan sharoitda yashash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Shunday qilib, ikki asr chorrahasidagi ijtimoiy voqelik insoniyatga kelajakda yanada yaxshi va boy hayot kechirishi mumkinligiga ishonch bag'ishladi.⁵

Ommaviy odamning portretini chizishda faylasuf unda ikkita asosiy xususiyatni ajratib turadi, ya'ni so'roqlar va insonning noshukurligi.

Ommaviy shaxs o'zini tanqid qilmaydi. Agar davlatda biron bir muammo yuzaga keladigan bo'lsa, davlat bu muammolarni har qanday vosita yordamida hal qilishi kerak deb hisoblaydi. Bunday omma kishisi siyosiy va ijtimoiy mas'uliyatsiz o'z shaxsiyatini yo'qotish xavfi ostida qolib, ushbu yondashuv natijasida - jamiyat o'z mustaqilligini mutlaqo yo'qotadi. Chunki jamiyatning ajralmas qismi sifatida ko'rilgan ommaviy odam faqat davlat mashinasi doirasida mavjud bo'lib, uni har tomonlama himoya qiladi, chunki u faqat tinch va to'yimli hayotni istaydi.

Aholini aniq standartlashtirishdan tashqari, ommaviy jamiyatning o'ziga xos xususiyati totalitar jamoatchilik fikri bo'lib, u individuallikning har qanday o'sishini inkor qiladi. Buning ortidan esa tanqidiy fikrlashning yo'qotilishiga olib keladi.

1922 yilda yozilgan «Jamoatchilik fikri» kitobida V. Lippman davlat siyosatini shakllantiradigan mantiqsiz jamoatchilik fikrining xavfli kuchini qayd etadi. Muallifning ta'kidlashicha, demokratik nazariya fuqarolar o'zlarini o'rab turgan narsalar haqidagi bilimlariga asoslanib oqilona qarorlar qabul qilishlarini taklif qilsa-da, aslida har bir fuqaro siyosat to'g'risida vakolatli fikrni shakllantirishga qodir emas. Jamoatchilik fikri va tashviqot insonning siyosat haqidagi hukmlarida individuallikni yo'qqa chiqaradi. V. Lippmanning so'zlariga ko'ra, fuqaroni reabilitatsiya qilish uchun erkin matbuot bilan bog'liq siyosatdagi o'zgarishlar zarur, xususan, aholiga yordam beradigan va uni targ'ibotning zararli ta'siridan himoya qiladigan maxsus organ tuzilishi kerak. Jamiyatda axborot sifati va tarqalishi uchun, avvalambor, intellektual elita javobgar bo'lishi kerak: «maqsad har bir fuqaroni barcha masalalar bo'yicha ekspert xulosalari bilan yuklash emas, balki ushbu yukni mas'ul shaxsga yetkazishdir.¹³²

⁵ <https://levelvan.ru/pcontent/life-6/ortega>

Sanoatlashtirish jarayonlari radio va televidenie kabi yangi texnologiyalarni yaratdi, bu esa bir-birini shaxsan tanimasligi mumkin bo'lgan odamlar o'rtasida standartlashtirilgan aloqa uchun zamin hozirladi. Sanoatlashtirish urbanizatsiya va geografik harakatchanlikka ham hissa qo'shib, bu esa bir xil shahar madaniyatining shakllanishiga olib keldi. Taraqqiyot belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin bo'lgan bu jarayonlar, shuningdek, odamlar o'rtasidagi farqlarni yo'q qilish va ularni X. Orteyga Gasset qo'rqan bir xil massaga bosqichma-bosqich aylantirish uchun sabab sifatida qaralishi mumkin. Ushbu muammolarning aks-sadosi ommaviy siyosatning yangi davri bo'lib, bu ommaviy siyosiy harakatlarning, shu jumladan fashizmning paydo bo'lishiga olib keldi.

I. V. Stalin «proletariat diktaturasini emas, balki kotibiyat diktaturasini» o'rnatib, partiya va uning elitasini to'liq bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Shu bilan birga, rejimga qonuniylikni berish niyatida SSSR rahbariyati sovet tizimini «sotsialistik demokratiya» sifatida tavsifladi.

Asr olimlari agar hokimiyat tasdiqlangan qoidalarga muvofiq bo'lsa, davlat qonuniydir, bu ham menejerlar, ham boshqaruvchilar tomonidan baham ko'rilgan ishonch bilan qo'llab-quvvatlanadi; bunda qonuniylik bo'ysunuvchilarning shunga o'xshash hokimiyat munosabatlariga roziligi bilan tasdiqlanadi. Shu ma'noda, XX asr boshqa asrlardan xalq nazarida siyosiy rejimlarni omma oldida oqlashning aniq zarurati bilan ajralib turadi. R. Dal ta'kidlaganidek, zamonaviy avtoritar mamlakatlarda «rejimga qonuniylik berish uchun demokratik mezonlar ko'pincha shunchaki qayta belgilanadi».

Sovet Ittifoqining saylangan organlari aslida hech qanday kuchga ega emas edilar. Yig'ilishlarda fuqarolar ishlab chiqarish, davlat manfaati uchun yanada yaxshiroq ishlashga chaqirildirdi. Tashqi tomondan demokratiya elenti sifatida ko'rsatilgan xalqning ishtiroki asosan mavjud mafkurani qo'llab-quvvatlash aksiyalariga qaratildirdi. SSSR Konstitutsiyasi bir qator siyosiy va fuqarolik huquqlarini e'lon qilgan bo'lsa-da, ko'p hollarda ularga rioya qilinmadi. 1936 yilgi Konstitutsiyani qabul qilish jarayonining o'zi unga xalq nazarida qonuniylik berish istagi haqida gapirardi. Konstitutsiya loyihasini muhokama qilishda ko'plab sovet fuqarolari ishtirok etishdi va shu bilan asosiy qonunni demokratik tasdiqlash taassurotini yaratdilar. Biroq, faqat partiya manfaatlariga zid bo'lmagan loyiha takliflari ommaga e'lon qilindi xolos.

Stalin rejimining paradokslaridan biri shundaki, totalitar usullar shu qadar yaxshi ishladiki, inqilobning dastlabki maqsadlari unutildi va aholi tomonidan kutilgan siyosiy hokimiyat o'z-o'zidan tugatildi. J.-V. Myullerning baholashiga ko'ra, 1930-yillarning o'rtalarida katta terror va tozalash ishlari aksariyat hollarda mantiq

yo'qligini isbotlaydi. Hatto natsizmda ham terrorizmning maqsadi faqat mafkuraviy raqiblarning ayrim guruhlari edi xolos. Sovet lagerlarida o'tirgan kommunistlar ko'pincha nima sababdan jazoga loyiqligini tushunishmagan. Bu kommunizmning muqarrar natijasi bo'lganmi yoki yo'qmi, stalinizm, shubhasiz, XX asrda demokratik rivojlanish uchun eng katta tahdidlardan birini tashkil etdi.

Shunga qaramay, Ikkinchi jahon urushi paytida aynan I. V. Stalin fuqarolarni dushmanga qarshi kurashga safarbar qilishga muvaffaq bo'ldi. Gitlarga qarshi koalitsiya kuchlari tomonidan Germaniya va uning ittifoqchilarining mag'lubiyati fashizmga qattiq zarba berdi, bu esa Sovet rejimining mamlakat ichida ham, chet elda ham millionlab odamlar oldida qonuniylashtirilishi va mashhurligining oshishiga yordam berdi. Shu sababli, I. V. Stalinning shaxsiyatiga sig'inish va uning repressiv siyosati qoralanganidan keyin ham, ko'pchilik sovet Ittifoqiga hamdard bo'lib, rejim qandaydir tarzda samarali va fuqarolarning manfaati uchun ishlaydi deb ishonishda davom etdilar. Va hozir ham ahyon-ahyonda buning qoldiqlarini, MDH mamlakati fuqarolari orasida ko'rish mumkin.

Haddan tashqari o'nglar o'ta darajada obro'sizlantirilib, noqonuniy deb topildi va ba'zi joylarda qatag'on qilindi. Garchi ba'zi mamlakatlarda (masalan, Ispaniya va Portugaliyada) hukmron sinflar fashistik tipdagi diktatorlik rejimlarini saqlab qolishga muvaffaq bo'lishgan bo'lsa-da, shunga qaramay, fashizm ustidan qozonilgan g'alaba demokratiya mavqeini mustahkamladi va ko'plab davlatlarda demokratik institutlarni bosqichma-bosqich tasdiqlash yo'lini ta'minladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda "Ikkinchi jahon urushi"dan keyingi sovuq urush dunyoni Liberal-demokratik va kommunistik ta'sir doiralari ajratdi, ularning mafkuraviy rahbarlari mos ravishda AQSh va SSSR edi. Sovuq urush ikki jahon super kuchlari o'rtasidagi geosiyosiy, mafkuraviy va iqtisodiy qarama-qarshilikda namoyon bo'ldi, bu Sovet Ittifoqi qulashigacha turli muvaffaqiyatlar bilan davom etdi. Ikki super kuch siyosiy manevralar, harbiy koalitsiyalar, josuslik, targ'ibot, sun'iy yo'ldosh mamlakatlariga iqtisodiy yordam va boshqalar orqali bir-biriga doimiy ravishda qarshi chiqdilar.

Sovet Ittifoqi va Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi munosabatlardagi allaqachon nozik muvozanat Yevropada harbiy harakatlar tugagandan so'ng darhol qulay boshladi. Qarama-qarshiliklar 1945 yil iyul oyida Potsdam konferensiyasi paytida aniqlanib bo'ldi, unda g'olib ittifoqchilar Germaniyaning urushdan keyingi tuzilishi to'g'risida muzokaralar olib borishdi. Sovet Ittifoqi AQShning geosiyosiy ta'sir doirasi o'rnatilgan davlatlarning ehtimoliy hujumidan o'zini himoya qilish maqsadida o'z chegaralari va G'arbiy Evropa o'rtasida bufer zonasini yaratishdan manfaatdor

edi. Kommunistik rejim tarafdorlari bunday hududlarni Polsha, Vengriya, Bolgariya, Chexoslovakiya, Ruminiya, Albaniya va Sharqiy Germaniyada yaratilgan.

REFERENCES

1. Abbott, Lyuis. (2006). *Britaniya demokratiyasi: uning tiklanishi va kengayishi* . ISR/Google Kitoblar.
2. Applebi, Joys. (1992). *Tarixiy tasavvurda liberalizm va respublikachilik* . Garvard universiteti matbuoti.
3. Archibugi, Daniele , *Fuqarolarning Global Hamdo'stligi. Kosmopolit demokratiya tomon* , Prinston universiteti nashriyoti] ISBN 978-0-691-13490-1
4. Becker, Piter, Heideking, Juergen va Henretta, Jeyms A. (2002). *Amerika va Germaniya shtatlarida respublikachilik va liberalizm, 1750-1850* . Kembrij universiteti matbuoti. ISBN 978-0-521-80066-2
5. Benhabib, Seyla. (1996). *Demokratiya va farq: Siyosiy chegaralarga qarshi kurash* . Prinston universiteti matbuoti. ISBN 978-0-691-04478-1
6. Biagini, Eugenio (bosh muharrir). 2021. *Demokratiyaning madaniy tarixi* , 6 jild; 1-jild: *Antik davrda demokratiyaning madaniy tarixi* ; 2-jild: *O'rta asrlarda demokratiyaning madaniy tarixi* ; 3-jild: *Uyg'onish davridagi demokratiyaning madaniy tarixi* ; 4-jild: *Ma'rifat davrida demokratiyaning madaniy tarixi* ; 5-jild: *Imperiya davridagi demokratiyaning madaniy tarixi* ; 6-jild: *Zamonaviy davrda demokratiyaning madaniy tarixi* . Nyu-York: Bloomsbury Akademik.
7. Birch, Entoni H. (1993). *Zamonaviy demokratiya tushunchalari va nazariyalari* . London: Routledge. ISBN 978-0-415-41463-0
8. Bobbio, Norberto. 1987 [1984]. *Demokratiya kelajagi: o'yin qoidalarini himoya qilish* . Minneapolis: Minnesota universiteti matbuoti.
9. Castiglione, Dario. (2005). " Respublikachilik tarixshunosligi" Respublikachilik va uning merosi ." *Siyosiy nazariya bo'yicha Evropa jurnali* . 453–65-betlar.
10. Kopp, Devid, Jan Xempton va Jon E. Romer. (1993). *Demokratiya g'oyasi* . Kembrij universiteti matbuoti. ISBN 978-0-521-43254-2
11. Kaputo, Nikolay. (2005). *Amerikaning Demokratiya Injili: Konstitutsiyaga qaytish* . SterlingHouse Publisher, Inc. ISBN 978-1-58501-092-9